

آمار نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام

دکتر محمد سالم محسنی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱

چکیده

مردم کوفه پس از آنکه مطلع شدند امام حسین علیه السلام از بیعت با یزید امتناع و به مکه هجرت کرده است، بارها نامه‌های بسیاری را برای آن حضرت فرستادند و او را به کوفه دعوت کردند. درباره آمار این نامه‌ها در منابع متأخر اشتباهاتی صورت گرفته و مبالغه شده است. تحقیق حاضر با رویکرد تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی این پرسش پرداخته که شمار نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام چه تعداد بوده است؟ یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که شمار نامه‌ها بر اساس منابع متقدم تا قرن ششم هجری، حدود ۱۵۰ نامه یا کمی بیشتر از آن بوده است؛ اما در قرن هفتم هجری، ابن‌نعمان حلی و سید بن طاووس آمار نامه‌ها را به دوازده هزار رسانده‌اند. در دوره‌های بعد برخی نویسندگان رقم نامه‌ها را به هجده هزار رسانده‌اند. تأمل در آمار دوازده هزار و هجده هزار نامه و آمار بیعت‌کنندگان کوفه با حضرت مسلم که دوازده هزار و یا هجده هزار نفر بودند، این احتمال را تقویت

۱. مدرس جامعه المصطفی العالمیه. Ms.muhseni@yahoo.com

می‌کند که بین این دو خلط و اشتباه صورت گرفته است؛ چرا که فرستادن این حجم از نامه، معقول به نظر نمی‌رسد. **کلیدواژه‌ها:** امام حسین علیه السلام، بیعت کنندگان کوفه، قیام عاشورا، کوفه، نامه‌های کوفیان.

مقدمه

یکی از عوامل قیام امام حسین علیه السلام و آمدن آن حضرت به کربلا، دعوت مردم کوفه است. کوفیان پس از آنکه مطلع شدند امام حسین علیه السلام در امتناع از بیعت با یزید، از مدینه به مکه هجرت کرده است، آن حضرت را به کوفه دعوت کردند. این دعوت در آمدن امام علیه السلام به سوی کوفه تأثیرگذار بود و در شکل‌گیری این حرکت نقش مهمی داشت. فرآیند دعوت کوفیان از امام حسین علیه السلام در قالب نامه‌نگاری و در مراحل مختلف صورت گرفت.

مسئله قابل توجه در فرآیند دعوت مردم کوفه از امام حسین علیه السلام، اصرار کوفیان و تکثر پیک‌ها و نامه‌های آنان است. تحولات سیاسی پیش‌آمده، شیعیان کوفه را به تغییر اساسی در ساختار سیاسی امیدوار کرده بود. آنان علاقه شدید به آمدن امام حسین علیه السلام داشتند و برای آن حضرت نامه‌های زیادی را در دفعات متناوب فرستادند. اما درباره شمار نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام، آمار و ارقام متفاوت نقل شده و میان گزارش‌های منابع متقدم با آنچه در منابع متأخر آمده، تفاوت‌های زیادی وجود دارد. در منابع تاریخی متقدم از حدود ۵۰ تا ۱۵۰ نامه یاد شده است، در حالی که منابع متأخر این آمار را به دوازده یا هجده هزار رسانده‌اند. به نظر می‌رسد این منابع در این باره خلط و اشتباه یا مبالغه کرده‌اند.

تحقیق حاضرین مسئله را مورد جست و جو قرار داده که شمار نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام چه تعداد بوده است؟ برای حل مسئله، نخست چگونگی دعوت مردم کوفه از امام حسین علیه السلام گزارش می‌شود و سپس آمار نامه‌های کوفیان به آن حضرت در منابع متقدم و متأخر مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت نقد و ارزیابی می‌شود.

نگاهی به فرآیند دعوت مردم کوفه از امام حسین علیه السلام

بزرگان و شیعیان کوفه وقتی از حضور امام علیه السلام در مکه و امتناع آن حضرت از بیعت با یزید اطلاع یافتند، از طریق نامه‌های فراوان با امام علیه السلام ارتباط گرفتند و آن حضرت را به کوفه دعوت کردند (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۲۹؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۵۴/۳). جمعی از بزرگان و شیعیان کوفه از جمله مُسَیَّب بن نَجَبَه، زُفَاعَة بن شَدَّاد و حَبِیب بن مُظَاهَر در منزل سلیمان بن صُرَد خُزَاعی اجتماع و نسبت به یاری امام حسین علیه السلام اعلام آمادگی کردند. آنان پس از تعهد بریاری امام علیه السلام و توافق بر دعوت از آن حضرت، برای امام علیه السلام نامه نوشتند و آن را توسط عبدالله بن مَسَمَع هَمْدانی و عبدالله بن وال تمیمی به سوی مکه فرستادند. خلاصه این نامه چنین است:

ستایش خداوندی را که دشمن جَبَّار و معاندت را درهم شکست. ما پیشوا نداریم، نزد ما بیا تا شاید خداوند ما را به واسطه شما بر محور حق گرد آورد. نُعْمَان بن بشیر در قصر حکومتی لانه زده و ما اگر بدانیم که شما می‌آیید، او را از کوفه بیرون رانده و به شام می‌فرستیم (بَلَاذُری، ۱۴۱۷: ۳۶۹/۳؛ طبری، ۱۳۸۷: ۳۵۲/۵؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲۸/۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۴۱۳/۲: ۳۶-۳۷).

آنان دو روز بعد حدود ۵۰ تا ۱۵۰ نامه دیگر را توسط قَیس بن مُسَهَر صَیدَاوی و عبدالرحمان بن عبدالله اَرْحَبی و عُمَارَه بن عُبَید سَلُولی به سوی امام علیه السلام فرستادند (بَلَاذُری، ۱۴۱۷: ۳۷۰/۳؛ دینوری، ۱۳۷۳: ۲۲۹؛ طبری، ۱۳۸۷: ۳۵۲/۵؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲۹/۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۴۱۳/۲: ۳۷-۳۸). پس از گذشت دو روز دیگر، نامه‌ای را با این مضمون نوشته و توسط هانی بن هانی سُبیعی و سعید بن عبدالله حنفی به مکه فرستادند:

بنام خداوند بخشنده مهربان، از شیعیان مؤمن و مسلمان حسین بن علی، به آن حضرت. اما بعد پس عجله کن چون مردم منتظر شما هستند و جز شما به کسی دیگر نظر ندارند. پس بشتاب و عجله کن! سلام بر شما (بَلَاذُری، ۱۴۱۷: ۳۷۰/۳؛ طبری، ۱۳۸۷: ۳۵۳/۵؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲۹/۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۸/۲).

برخی افراد سرشناس مانند شَبِثِ رُبَیْعِی، حَجَّارِ بْنِ أَبِیجَر، یزید بن حارث، عَزْرَةَ بن قَیس، عَمْرُو بن حَجَّاجِ زُبَیْدِی، محمد بن عمر تمیمی و قَیس بن أَشْعَث در نامه دیگر، چنین نوشتند: «بُستان‌ها سبز شده و میوه‌ها رسیده و نه‌رها پر آب شده است. پس اگر می‌خواهی به سپاهی که برای شما آماده شده‌اند، بپیوند. سلام بر شما» (بَلَاذُری، ۱۴۱۷: ۳۷۰/۳؛ طبری، ۱۳۸۷: ۳۵۲/۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۸/۲؛ همچنین نک. دینوری، ۱۳۷۳: ۲۲۹؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲۹/۵).

امام علیه السلام در پاسخ دعوت کوفیان، نامه‌ای را نوشت و توسط آخرین فرستادگان آنان که هانی بن هانی سُبیعی و سعید بن عبدالله حنفی بودند، به سوی کوفه فرستاد. محتوای نامه امام علیه السلام چنین بود: «بنام خداوند بخشنده مهربان. از حسین بن علی، به سوی گروه مسلمانان و مؤمنان. اما بعد هانی و سعید آخرین فرستادگان شما بودند که نامه‌هایتان را آوردند. من همه آنچه را مطرح کردید، متوجه شدم. سخن بیشتر شما این بود که امام و پیشوا نداریم پس به سوی ما بیا تا خداوند ما را به وسیله تو در مسیر هدایت و حق گرد آورد. من برادرم و پسر عمویم و شخص مورد اعتماد از اهل بیتم؛ مسلم بن عقیل را به سوی شما فرستادم. اگر او برایم نوشت که رأی شما و خردمندان و دانایانتان همان چیزی است که فرستادگان شما آورده‌اند و در نامه‌هایتان خواندم، به زودی انشاء الله به سوی شما خواهم آمد. قسم به جانم که امام کسی نیست جز آن که به کتاب خدا حکم کند و عدالت را پیاورد و به دین حق ملتزم باشد و خود را در راه خدا وقف کند و السلام» (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۳۰؛ طبری، ۱۳۸۷: ۳۵۳/۵؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۳۰/۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۹/۲؛ خوارزمی، ۱۳۸۱: ۲۸۴/۱).

بررسی آمار نامه‌های کوفیان به امام حسین علیه السلام

درباره شمار نامه‌های کوفیان به صورت دقیق نمی‌توان سخن گفت؛ چرا که منابع تاریخی در بیان آمار و ارقام آن بسیار اختلاف دارند. منابعی که تا قرن ششم هجری نگارش یافته‌اند، تعداد نامه‌ها را با ارقام متفاوت ولی پایین‌تر ذکر می‌کنند در حالی که منابع و مقتل‌های متأخر از ارقام بسیار بالایی حکایت دارند.

بررسی منابع متقدم بیانگران است که نامه‌های کوفیان در چند مرحله به امام حسین علیه السلام فرستاده شده است، اما آمار آن را صریح بیان نکرده‌اند، جز در یک مرحله که نامه‌های زیادی توسط چند نفر فرستاده شد و تعداد آنها را بلاذری (۱۴۱۷: ۳/۳۷۰) پنجاه، طبری (۱۳۸۷: ۵/۳۵۲) پنجاه و سه^۱ و دینوری (۱۳۷۳: ۲۲۹) صد، برشمرده‌اند. ابن اعثم کوفی (۱۴۱۱: ۵/۲۹)، مفید (۱۴۱۳: ۲/۳۸)، خوارزمی (۱۳۸۱: ۱/۲۸۳)، ابن شهر آشوب (بی تا: ۴/۹۰)، سبط ابن جوزی (۱۳۲۶: ۲/۱۴۶) و ابن اثیر (۱۹۶۵: ۴/۲۰) در بیان تعداد نامه‌ها در این مرحله، به رقم ۱۵۰ اشاره کرده‌اند. در منابع قرن هفتم، سید ابن طاووس (۱۳۸۳: ۵۴) و ابن نمای حلی (۱۴۰۶: ۲۶) شمار نامه‌های کوفیان را دوازده هزار دانسته و به این صورت حکایت کرده‌اند که این نامه‌ها در نوبت‌های مختلف فرستاده شده و این روند ادامه داشت تا روی هم رفته به دوازده هزار نامه رسید. در دوره‌های متأخر نیز برخی علما مانند جزائری (۱۴۲۷: ۱/۲۰۸)، مجلسی (۱۴۰۳: ۴۴/۳۳۴)، قمی (۱۳۹۰: ۷۲۹/۱)، مقرر (۱۴۲۶: ۱۴۴)، امین عاملی (۱۴۰۶: ۱/۵۸۹) و آل بحر العلوم (۱۴۲۶: ۱۵۲) در شمارش نامه‌های کوفیان، رقم دوازده هزار را ذکر کرده‌اند.

در برخی کتاب‌های معاصر، رقم نامه‌های کوفیان تا هجده هزار افزایش یافته است (نک. مطهری، ۱۳۸۶: ۱۷/۱۴۲-۱۴۴؛ امینی گلستانی، ۱۳۸۲: ۱۰۰؛ حسینی قمی، ۱۳۹۲: ۲۴۴) و امروزه این تعداد بر زبان مبلغان جاری و در میان مردم مشهور شده است، در حالی که چنین آماری حتی در منابع متأخر تا قرن سیزدهم نیز به چشم نمی‌خورد.

نقدی بر آمار نامه‌های کوفیان

در ارزیابی آمار و ارقام ذکر شده، باید گفت اگرچه نامه‌های زیادی از سوی مردم کوفه برای امام علیه السلام رسیده بود، چنان که در بعضی منابع آمده که حضرت خورجینی از نامه‌های کوفیان را با خود حمل می‌کرد و در مسیر راه وقتی با سپاه حُرّ بن یزید ریاحی مواجه شد، آن را باز کرده، به آنان نشان داد و آمدنش را به این نامه‌ها استناد کرد (بلاذری، ۱۴۱۷: ۳/

۱. در تاریخ طبری که «ثلاثه و خمسين صحیفه» نوشته شده نیز احتمال می‌رود که اصلش «مأثنه و خمسين صحیفه» بوده و در اثر نسخه برداری اشتباه صورت گرفته است (نک. یوسفی غروی، ۱۳۸۳: ۳۴).

۳۸۰؛ طبری، ۱۳۸۷: ۵/۴۰۲؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۵/۷۸؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲/۸۰؛ اما آمار دوازده هزار و هجده هزار نامه، شاید نوعی مبالغه برای تأکید دعوت کوفیان و کثرت نامه‌های آنان است و یا در بیان آمار آن اشتباهی صورت گرفته است. بنابراین درباره آمار نامه‌ها به دلایل زیر تردید وجود دارد:

۱- رقم هجده هزار نامه، مستندی ندارد و تنها در دوره معاصر بر زبان برخی مبلغان جاری بوده و در بعضی کتاب‌ها نشر یافته است. رقم دوازده هزار نامه نیز به لهوف سید ابن طاووس و *مُثیر الأحزان* ابن نما می‌رسد و در منابع پیش از آن به چشم نمی‌خورد. دیگران نیز این آمار را به پیروی از سید ابن طاووس نقل کرده‌اند، چون در آثارشان دقیقاً همان تعبیری را به کار برده‌اند.

۲- در کوفه تمام کسانی که با مسلم بن عقیل بیعت کردند، حدود دوازده هزار تا هجده هزار نفر بودند (ابن سعد، ۱۴۱۴: ۱/۴۵۸-۴۵۹؛ دینوری، ۱۳۷۳: ۲۳۵؛ طبری، ۱۳۸۷: ۵/۳۴۸ و ۳۷۵؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۳/۵۴؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲/۴۱؛ ابن طاووس، ۱۳۸۳: ۵۸).^۱ اگر هر نفری از بیعت‌کنندگان به طور مستقل یک نامه نوشته و برای امام حسین علیه السلام فرستاده باشد، تازه می‌توان چنین آمار و ارقام بالایی از نامه‌ها را تکمیل کرد که این احتمال بسیار بعید است.

۳- امکانات کتابت و نامه‌نگاری در آن روزگار محدودیت داشت. چنان‌که نامه‌ها را معمولاً بر پوست آهو و مانند آن می‌نگاشتند. بر این اساس، دوازده هزار یا هجده هزار نامه، حجم زیادی را تشکیل می‌داد و حمل و نقل آن در مسیر طولانی بین کوفه و مکه در آن شرایط، کار دشواری بود.

۴- آمار دوازده هزار یا هجده هزار نامه، به حدی زیاد است که هیچ‌گونه توجیه عقلی برای آن متصور نیست؛ چگونه عاقلانه است که مردم کوفه برای انتقال پیامشان چندین بار شتر نامه را از کوفه با آن فاصله طولانی به مکه بفرستند! اگر هدف از کثرت نامه‌ها، اهمیت موضوع و تأکید و اصرار بر دعوت امام علیه السلام باشد، این مسئله در متن نامه و از

۱. البته ابن اعثم کوفی (۱۴۱۱: ۵/۴۹) احتمال بیشتر از هجده هزار نفر را نیز مطرح کرده است.

طریق محتوای آن قابل انتقال بود و لازم نبود برای نشان دادن آن، به حجم کثیری از نامه متوسل شوند. از سوی دیگر، فرستادن همان تعداد ۱۵۰ نامه یا کمی کم‌تر و بیشتر از آن توسط قاصدهای مختلف در نوبت‌های متعدد که در منابع قدیمی ذکر شده است نیز از نظر آماری، حجم بالایی به شمار می‌رود و به خوبی اهمیت و ضرورت موضوع را نشان داده و تأکید مردم کوفه را می‌رساند.

۵- از آنجاکه در بسیاری از منابع، شمار بیعت‌کنندگان با مسلم در کوفه دوازده هزار نفر (طبری، ۱۳۸۷: ۵/ ۳۴۸) و هجده هزار نفر (دینوری، ۱۳۷۳: ۲۳۵؛ طبری، ۱۳۸۷: ۵/ ۳۷۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲/ ۴۱) ذکر شده است، به احتمال آمار بیعت‌کنندگان با آمار نامه‌ها خلط شده است (نک. تاریخ قیام، ۱۳۹۵: ۱/ ۴۶۵-۴۶۷؛ قاضی‌خانی، ۱۳۹۵: ۹۵-۱۱۰).

۶- گزارش‌های منابع متقدم که آمار پایین‌تری را مانند ۵۰ تا ۱۵۰ نامه ذکر می‌کنند، به دلیل قدمت و پربسامد بودن آنها، موجه‌تر به نظر می‌رسد.

بنابراین آمار نامه‌ها به‌طور دقیق مشخص نیست. بر اساس گزارش منابع متقدم و معتبر، تعداد نامه‌ها زیاد بوده و در چند نوبت توسط پیک‌های مختلف فرستاده شده است؛ اما بالاترین آماری که در این منابع ذکر شده، در یک مرحله ۱۵۰ نامه است که با در نظر گرفتن چندین نامه‌ای که قبل و بعد از این مرحله ارسال شده، مجموع نامه‌ها حداکثر ۲۰۰ نامه است.

نتیجه

از مجموع گزارش‌هایی که درباره دعوت مردم کوفه از امام حسین علیه السلام و شمار نامه‌های ایشان به آن حضرت بررسی و ارزیابی شد، می‌توان گفت که مردم کوفه به‌خصوص شیعیان به تحول سیاسی در کوفه بسیار امیدوار بودند و با تأکید فراوان از امام حسین علیه السلام دعوت کردند؛ کوفیان نامه‌های زیادی را توسط پیک‌های متعدد و در دفعات متناوب برای امام حسین علیه السلام به مکه فرستادند؛ درباره شمار نامه‌های کوفیان در منابع متقدم، آمار دقیقی را نمی‌توان تعیین کرد. اما از بررسی و ارزیابی گزارش‌ها به دست می‌آید که مجموع

نامه‌ها حداکثر حدود ۱۵۰ یا کمی بیشتر از آن بوده است و همین مقدار نیز رقم زیادی به شمار می‌آید و حکایتگر تأکید و اصرار مردم کوفه است؛ آمار دوازده هزار نامه که در کتاب لهوف سید ابن طاووس و *مُثیر الاحزان* ابن نمای حلی در قرن هفتم هجری ذکر شده و سپس در منابع متأخر بازتاب یافته است، به احتمال زیاد با آمار بیعت کنندگان با مسلم بن عقیل خلط شده و یا در آن تصحیف صورت گرفته است؛ آنچه امروز در برخی کتاب‌های معاصر از آمار هجده هزار نامه یاد می‌شود، هیچ مستندی ندارد؛ به نظر می‌رسد این عدد با شمار بیعت کنندگان کوفه خلط شده است و یا از باب مبالغه در سخنان برخی مبلغان مطرح شده و سپس به برخی آثار مکتوب راه یافته است.

منابع

- ابن اثیر جزری، عزالدین علی بن ابی‌الکرم (۱۹۶۵م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دار صادر.
- ابن اعثم کوفی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق)، *الفتوح*، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الاضواء.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۴ق)، *الطبقات الکبری الطبقة الخامسة*، تحقیق محمد بن صامل السلمی، طایف، مکتبه الصدیق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی‌تا)، *المناقب (مناقب آل ابی‌طالب)*، تصحیح هاشم رسولی و محمد حسین آشتیانی، قم، علامه.
- ابن طاووس، سید علی بن موسی (۱۳۸۳ش)، *لهوف (سوگنامه سالار شهیدان)*، ترجمه علیرضا رجالی تهرانی، قم، انتشارات نبوغ.
- ابن نمای حلی، جعفر بن محمد (۱۴۰۶ق)، *مُثیر الاحزان*، قم، مدرسه امام مهدی.
- امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۶ق)، *أعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- امینی گلستانی، محمد (۱۳۸۲ش)، *فلسفه قیام و عدم قیام امامان*، قم، مولف.
- آل بحر العلوم، سید محمد تقی (۱۴۲۶ق)، *مقتل الحسین او واقعة الظف*، قم، المکتبه الحیدریه.

- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، *جُمَل من أنساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر.
- تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهدا علیه السلام (۱۳۹۵ش)، گروهی از تاریخ پژوهان، زیر نظر مهدی پیشوایی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- جزائری، سید نعمت الله (۱۴۲۷ق)، *ریاض الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار*، بیروت، مؤسسه التاريخ العربی.
- حسینی قمی، سید حسین (۱۳۹۲ش)، *باورهای آرام بخش؛ وعده های الهی به صابران*، قم، نشر عطش.
- خوارزمی، موفق بن احمد اخطب خوارزم (۱۳۸۱ش)، *مقتل الحسین*، تحقیق محمد سماوی، قم، انوار الهدی.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۷۳ش)، *الأخبار الطوال*، تصحیح جمال الدین شیال، تحقیق محمد عبدالمنعم عامر، قم، الشریف الرضی.
- سبط ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۱۳۲۶ق)، *تذکرة الخواص من الأئمة بذکر خصائص الأئمة*، تحقیق حسین تقی زاده، قم، المجمع العالمی لأهل البيت.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م)، *تاریخ الطبری (تاریخ الأمم والملوک)*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث.
- قاضی خانی، حسین (۱۳۹۵ش)، «کاوشی در آمار نامه های کوفیان برای دعوت از امام حسین علیه السلام»، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه پژوهی، سال دوم، شماره هشتم، پاییز.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۹۰ش)، *منتهی الآمال*، تهران، مبین اندیشه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، تصحیح جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق)، *مُروح الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق یوسف اسعد داغر، قم، مؤسسه دارالهجره.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶ش)، *مجموعه آثار*، ج ۱۷ (حماسه حسینی)، تهران، صدرا.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، تحقیق

- مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، قم، المؤتمر العالمي لالفية الشيخ المفيد.
- مقرّم، عبدالرزاق (١٤٢٦ق)، مقتل الحسين، بيروت، مؤسسه الخرسان للمطبوعات.
- يوسفى غروى، محمدهادى (١٣٨٣ش)، نخستين گزارش مستند از نهضت عاشورا، ترجمه جواد سليمانى، قم مؤسسه آموزشى و پژوهشى امام خمينى.

